

ציוני-דרך בהיסטוריה של העיר עזה בימי בית שני*

אריה כשר

הנמל הדרומי ביותר בדרך הימית המובילה מצרימה¹, נמצא בעיר עזה, שהיא אחת מערי-החוף החשובות בארץ-ישראל. חשיבותה נבעה מן העובדה שהחוף הרדוד הנמשך מערבה עד לדלתא של הנילוס לא אפשר לספינות-סוחר גדולות לעגון אלא במימיו העמוקים של נמל זה. לא נמצא גם מלבדה ככל חופו הצפוני של סיני יישוב עירוני גדול שיכול היה להתחרות בה. נוסף על כך, מיקומה של עזה על דרך-הים², לאורך צפון חצי-האי סיני, בפתחה של ארץ-ישראל מזה ושל מדבר סיני מזה, הקנו לה יתרון גיאואיסטראטגי וחשיבות כלכלית וצבאית מיוחדת עוד בזמנים קדומים ביותר. לא בכדי שימשה העיר ראש-גשר ממנו פתחו הפרעונים במסע כיבושיהם בארץ-ישראל ובסוריה, כשם ששימשה קרש-קפיצה הכרחי לכובשיה של מצרים מצפון.³

התקופה הפרסית

המקורות המצויים בידינו על תולדות העיר בתקופת השלטון הפרסי דלים ביותר. הידיעה, למשל, שבימי תהפוכותיה האחרונים של ממלכת בבל חנו בעזה גייסותיו של המלך נבונאיד (מלך בשנים 539-556 לפני-הספירה)⁴, נודעת לנו רק ככדרך-אגב. עם נפילת בבל התמסרו כל ערי פיניקיה וסוריה לידי כורש⁵, אך נראה שעזה לא מיהרה להביע אמונים לשליט החדש.

* מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה שנשאתי באחד הכנסים לידיעת-הארץ שנערך מטעם 'יד יצחק בן-צבי' והוקדש לתולדות עזה. איני מתיימר לחשוף כאן את ההיסטוריה של העיר לפרטיה, אלא להביא לפני הקורא ציוני-דרך, עדכניים ככל האפשר, באחת התקופות המרתקות ביותר בתולדותיה. ראוי לציין כי המונוגראפיות שנכתבו על עזה מיושנות למדי. כגון: K. B. Stark, *Gaza und die philistaeische küste*, Jena 1852; M. A. Meyer, *History of the City of Gaza*, New York 1907; E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (ed. G. Vermes & F. Millar), II, Edinburgh 1979, pp. 98-104.

1 אריאנוס, ב, 26.

2 על דרך זו עיין: ז' משל, 'דרך הים' – ויה מאריס, ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, לא (תשכ"ז), עמ' 165-171.

3 עיין: י' אפעל, אנציקלופדיה מקראית, ו, 1971, עמ' 116 ואילך.

4 הדברים נמסרו אגב סקירת מעשי נבונאיד בשנת 553 לפני-הספירה. ראה: Nabu Naid Chron. (S. Smith, *Babylonian Historical Texts*, 1924), col. I, 11. 9-22; Abu Habba Cylinder (S. Langdon, *Die A.T. A.T.*, *neubabylonischen Königsinschriften*, 1912, Nabonaid, no. 1), col. I, ll. 38-40 ועיין גם: Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago 1948, p. 37 שם, עמ' 449 ואילך.

לפי עדות פולִיביוס היתה זו העיר היחידה מכל ערי־החוף בארץ־ישראל שגילתה התנגדות לִפְנֵיָהּ. כשיצא לכבוש את מצרים בשנת 525 לפני־הספירה, ונכנעה לו רק לאחר שהטיל עליה מצור.⁶ ייתכן שבגלל התנגדותה לִפְנֵיָהּ שימשה עכו ולא עזה בסיס ימי עיקרי למסעו הצבאי נגד מצרים.⁷ הרודוטוס לא הזכיר את דבר התנגדותה של עזה לִפְנֵיָהּ, לכן נראה כי המידע על כך הגיע אל פולִיביוס ממקור אחר.⁸ מכל מקום, יש לציין שהרודוטוס מספר בהרחבה תירה על שיתוף־הפעולה שנתקם בין פְּנֵיָהּ לבין השבטים הערביים ברומה של ארץ־ישראל.⁹ הערבים שימשו מורי־דרך בדרכי המדבר וספקי מים (הרודוטוס, ג 4-5, 7, 9), ועזרתם סייעה לפרסים במיוחד מבחינה לוגיסטית. בשכר שיתוף־הפעולה זכו הערבים למעמד של בני־ברית, ולא נתינים רגילים, הפטורים ממס־עובד (שם, 88, 91, 97), ואף קיבלו לידיהם את השליטה על השווקים מעזה ועד יְנִיסוֹס (שם, 5) ולא נחברר אם יְנִיסוֹס היא אל־עריש או חאן־יוניס. העיר והמצודה הועמדו תחת פיקוחו של חיל־מצב ערבי, בפיקודו של קצין פרסי בכיר. פרט אחרון זה אפשר להסיק מתיאור המערכה הצבאית שניהל אלכסנדר הגדול נגד העיר (להלן), ומן העובדה שהמקור הידוע בשם פסאודר־סכילאקס (המאה הרביעית לפני־הספירה?) לא הזכיר את עזה כאחת מערי־החוף הפיניקיות של ארץ־ישראל הכפופות לשלטונן של צור או צידון. לכן סביר להניח כי עזה היתה, מבחינה מנהלית, כתחום השפעתם של הערבים.¹⁰ בשליטה על מרחבי המדבר אפשר להשוות את הסיוע הערבי שניתן למלכי פרס לסיוע הפיניקי בקיום העליונות ביס. אין תימה אפוא שהוענקו לערבים זכויות ומעמד של בני־ברית, בדומה למה שנתנו מלכי פרס לפיניקים.

ייתכן כי מערכת־היחסים שהתפתחה בין שבטי הערבים לבין המלכות הפרסית תסביר, ולו גם באורח חלקי ובעקיפין, את הצלחתם הזמנית של 'צרי יהודה ובנימין' בכתיב־השטנה שלהם נגד בוני המקדש בירושלים.¹¹ אך לא ברור באיזו מידה לקחה עזה חלק פעיל במעשה זה ואם אמנם סייעה

6 פולִיביוס, טז, 22, 4 (40).

7 סטראבון, טז, 2, 25; דיודורוס הסיקילי, טו, 41, 3.

8 עיין: F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, II, Oxford 1967, pp. 527-528. במקור אחר מן המאה הראשונה לפני־הספירה (Pomponius Mela, *Chorographia*, I, 11, 64) נמסרה גרסה שונה לחלוטין על עמדת עזה בימי מסעו של פְּנֵיָהּ מצרימה. על־פי גרסה זו, נגזר שם העיר (Gaza) מן הלשון הפרסית, ומשמעו 'אוצר', שם שניתן לעיר משום שפְּנֵיָהּ ריכז בה את אוצרו במסגרת הכנותיו לכיבושה של מצרים. דומה כי עדות זו מקורה באסוציאציה אטימולוגית, ולכן אין בה כדי לשמש בסיס להנחה היסטורית כזו או אחרת. השווה: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I, Jerusalem 1974, p. 372.

9 נראה כי היסוד לצמיחת הידידות בין העולם הערבי לבין מלכי פרס הונח כבר בימי פורש. בשנת 553 לפני־הספירה נהרג מלך אדום בפקודת נבונאִיד (ראה: אולמסטרד, לעיל, הערה 4), כנראה על רקע אי־אמון מדיני ביניהם. לאחר נפילת כבל בידי כורש התפאר המלך המנוצח כי 'כל מלכי ארץ האמורי [הערבים] שוכני האוהלים' העלו לו את מתנותיהם ונשקו לו את רגליו (ראה: גליל כורש, שורות 29, 30; תרגום עברי: מ' זר־כבוד, ספרי עזרא ונחמיה, ירושלים תש"ט, נספח א, עמ' 163-164). דומה כי נאמנותם היתה חשובה לו לא רק כנתינים החייבים בכך אלא גם כמי שעשויים היו לסייע לו במסע המתוכנן לכיבוש מצרים.

10 דיון מקיף על מקור זה ראה: R. Galling, *Studien zur Geschichte Israels im persischen Zeitalter*, Tübingen 1964. סקירה ממצה על התלוקה המנהלית של המחוזות הדרומיים באימפריה הפרסית ראה: א' שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים 1973, עמ' 234 ואילך, 246 ואילך.

11 עזרא ד; עזרא החיצון ג טו-כה; ה סג-ע. יוסף בן־מתתיהו מייחס את אגרות־השטנה האלה לימיו של פְּנֵיָהּ, ובכך ניסה לפתור (כהיסטוריון) את הקשיים הכרונולוגיים העולים מספרי עזרא; עיין: קדמוניות, יא, 21 ואילך.

לגשם הערבי בפעולות האיבה שלו נגד היישוב היהודי כימי נחמיה; עם זאת, אין להוציא אפשרות זו מכלל חשבון. זהותם השבטית המדויקת של ערביי חבל עזה לא נתפרשה בספרי המקרא, גם לא בכתבי הרודוטוס. בדרך-כלל נטו החוקרים לזהותם עם הנכטים, אך ממצאים אפיגרפיים חדשים הפריכו דעה זו והוכיחו כי מדובר בשבטי 'הקדרים'¹².

עקבות ההשפעה הערבית ניכרים יפה במטבעותיה של העיר, שיש בהן מוטיבים מזרחיים מובהקים יחד עם מוטיבים ידועים במטבעות ערי יוון, אסיה הקטנה, קפריסין ופיניקיה.¹³ מן המטבעות אפשר להסיק שעזה היתה עיר מסחר בין-לאומית, והתקיימו בה השפעות שונות מן המזרח ומן המערב. אין ספק כי הברית המדינית והשיתוף באינטרסים הכלכליים שבין המלכות הפרסית לשבטים הערביים הם שהביאו לה את שגשוגה הרב; ולא בכדי הגדיר אותה הרודוטוס כ'עיר גדולה' שאינה נופלת בממדיה מסארדיס שבאסיה הקטנה.¹⁴ דומה כי ההשוואה לא היתה מקרית, שכן שתי הערים נודעו בעת ההיא בחשיבותן המסחרית. זה מכבר הוכיחו המחקרים כי עזה היתה נמל הייצוא העיקרי של הסחר הערבי (במיוחד בשמים ותבלינים; ועל כך – להלן), שפילס מאז התקופה הפרסית נתיבות אל המערב; היעדים החשובים ביותר היו מצרים והעולם היווני.¹⁵ בעקבות יחסי המסחר הרצופים עם הערים היווניות,¹⁶ היתה עזה העיר הראשונה בערי המזרח שאימצה את הסטאנדרד האטי בהטבעת מטבעותיה.¹⁷

ימי אלכסנדר הגדול

אין כל ספק שמעמדה הכלכלי האיתן של העיר, מסורת השלטון האוטונומי בתחומה וגם קשריה ההדוקים עם הערבים, הם שסייעו לה בעמידתה העיקשת מפני הכובש המקדוני. רק שתי ערים, צור בחוף הפיניקי ועזה בחוף ארץ-ישראל, גילו התנגדות לאלכסנדר הגדול. שתי ערים אלה נהנו ממעמד כלכלי מיוחד ושלטון עצמי רחב, והיתה להן גם זכות להחזיק בצבא ולפקד עליו. משנכבשה צור, לאחר שבעה חודשי מצור,¹⁸ הגיע תורה של עזה. על הגנת העיר ניצח סריס אחד

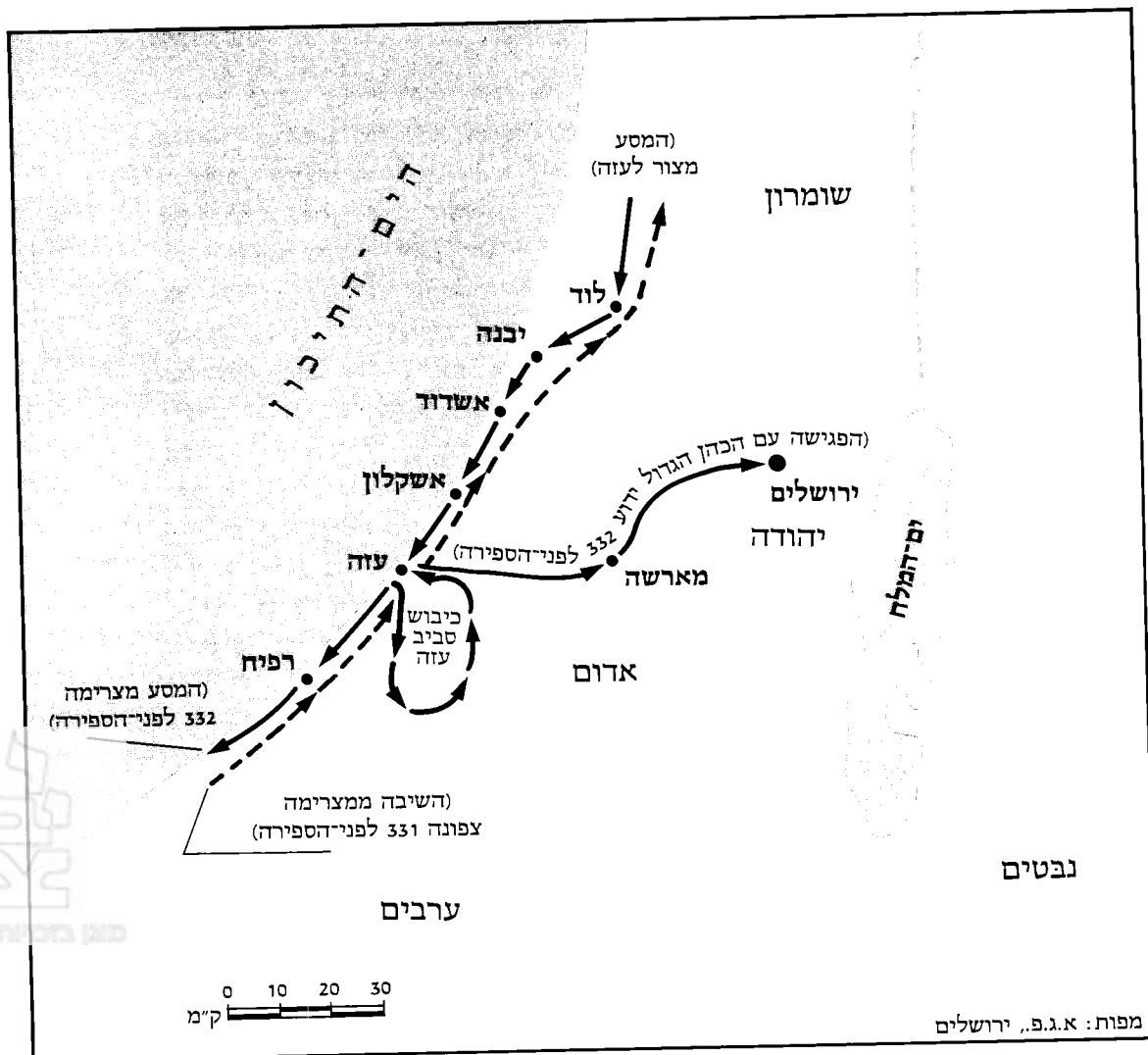
- 12 עיין: F.M. Cross, *BA*, XVIII (1955), pp. 46-47; 'אפעל', 'הנודים בספר ארץ-ישראל בתקופת האימפריות האשורית, הבבלית והפרסית', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1971, עמ' 140-157, 165-168; שטרן (לעיל, הערה 10), עמ' 246-247.
- 13 סקירה מקיפה וממצה על נושא נומיסמאטי זה, השנוי כל כך במחלוקת, ראה: שטרן, שם, עמ' 218-221.
- 14 הרודוטוס, ג, 5; והשווה: שם, ב, 159. הרודוטוס קרא לעיר בשם קְדִיטִיס, וכנראה על יסוד היגוי השם במצרים (אפעל, לעיל, הערה 3, עמ' 116) בדרך-כלל נקראת העיר כיוונית Γάλα (גאזה), שם שנגזר מהלשון הפרסית והוראתו 'אוצר' (כאמור לעיל).
- 15 ראה על כך בעדותו של הרודוטוס עצמו (ג, 107-113), ועיין עוד: A. Kammerer, *Pétra et la Nabatène*, Paris 1929, pp. 57-59; J. Starcky, 'Pétra et la Nabatène', *Supplément au Dictionnaire de la Bible*, VII (1960), pp. 886 ff.
- 16 הרודוטוס (ג, 6) הדגיש, למשל, את קביעותו וסדירותו של יבוא היין מיוון אל מצרים. קרוב לוודאי שעזה היתה אחת מתחנות-המעבר החשובות בסחר זה.
- 17 על מטבעות עזה ראה: G.F. Hill, *Catalogue*, Chicago 1911², p. 805; U. Rappaport, *IEJ*, XX (1970), pp. 75 ff. עיין עוד: of the Greek Coins in the British Museum—*Palestine*, Bologna 1914, p. LXVI ff., fol. 176-183.
- 18 ינואר-יולי 332 לפני-הספירה; השווה: פלוטרכוס, חיי אלכסנדר, 24; דידורוס הסיקילי, יז, 46, 5; קורטיוס רופוס, ד, 4, 19; אריאנוס, ב, 15-24; יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות, יא, 325.

בשם בָּטִיס אוּ בָּטִיס¹⁹ שהיה מושל העיר ומפקד מצודתה. הלה עשה הכנות מדוקדקות לעמידה במצור ממושך בעזרתם של שכירים ערביים, עובדה המלמדת על זיקתם החזקה של הערבים אל העיר ואל השלטון הפרסי. אריאנוס (ב, 26, 4) העיד כי כיבוש עזה הפך לעניין של יוקרה רבה בעיני אלכסנדר. אך הצגת הדברים של אריאנוס נראית פשטנית מדי, אלא אם כן נעריך את חשיבותה של העיר מבחינה צבאית כנקודת-זינוק במסעו המתוכנן לכיבושה של מצרים. מבחינה איסטראטגית יכלה עזה לשמש גם מחסום לפני כוח צבאי שעלול היה להסתער ממצרים אל עבר ארץ-ישראל וסוריה, או להיפך.²⁰ ברי כי מסיבה זו התעקש אלכסנדר לכובשה, אל אף הקשיים בהצבת מכוונות המלחמה באדמה החולית, למרות פציעתו וחרף מלחמתם העיקשת של הנצורים.²¹

לאחר שני חודשי מצור (אוגוסט-ספטמבר)²² נכבשה עזה; אך המפקד האמיץ לא נכנע גם כשעתו האחרונה. קוֹרְטִיוֹס רופוס מעיד כי הוא נתפס פצוע והובא לפני אלכסנדר, וכשסירב לכרוע ברוך לפניו נקשר בעקבי רגליו אל מרכבת המלך שגררה אותו מסביב לעיר. כמעשה זה התיימר אלכסנדר לחקות את מעשהו של אכילס בהקטור גיבור טרוֹיָה.²³ אלכסנדר התעמר גם בתושבי העיר ומכרם לעבדות; וכמקומם הושיב אוכלוסין מן הסביבה. לבסוף, שיקם את העיר מהריסותיה, ביצרה מחדש,²⁴ וארגנה פוליטית כפוליס.²⁵

יוסף בן-מתתיהו העיד כי במועד זה נחפו אלכסנדר לעלות ירושלימה; ועל רקע זה נכתב סיפורו על הפגישה הדראמאטית עם הכוהן הגדול ידוע (קדמוניות, יא, 304 ואילך). אחת הטענות לפטילת הסיפור נעוצה בקביעותיהם של אריאנוס (ג, 1, 1) וקורטיוס רופוס (ד, 7, 2) כי אלכסנדר עשה דרכו מעזה אל פְּלוֹסְיוֹס המצרית כמשך שבעה ימים בלבד, ולכן 'אי אפשר לו בזמן כל כך קצר לעלות לירושלים'.²⁶ אברהם חלק לראשונה על הדעה כי על סמך עדויות אלה צריכים להבין שמיד לאחר כניעת עזה יצא אלכסנדר מצרימה, אך הוא לא חיזק את דבריו באסמכתות.²⁷ אולם עיון מדוקדק במקורות עשוי לאמת את הנחתו. דהיינו: אריאנוס (ב, 27, 2-3) מציין כי בעת המצור נפצע אלכסנדר מירי של מכוונת קלע, שחדר דרך המגן ושריון החזה אל כתפו, וכי פצעו לא בנקל העלה ארוכה. לפי התיאור הוא נפצע בסופה של המערכה, ולפיכך קשה להניח כי תיכף לאחר כיבוש העיר

19 אריאנוס, ב, 25, 4; קורטיוס רופוס, ד, 6, 7; והשווה: קדמוניות, יא, 320, שם נקרא בָּבְמִיס.
 20 כך היה בימי פְּנְבֹוֹי (לעיל) וכן בשנת 312 לפני-הספירה בקרב עזה בין דִּמֶטְרִיוֹס פּוֹלִיֹּיֶקְטֶס לתלמי הראשון, ועוד בשנת 217 לפני-הספירה בקרב רפיח בין תלמי הרביעי פִּילוֹפֶטוֹר לבין אנטיוכוס השלישי הגדול.
 21 לתיאור המערכה ראה, בעיקר: אריאנוס, ב, 25-27; קורטיוס רופוס, ד, 6, 7 ואילך.
 22 בעניין זה יש התאמה מלאה בין יוסף בן-מתתיהו (קדמוניות, יא, 325) לבין דיודורוס הסיקלי (יו, 48, 7) ופלוטרכוס (חיי אלכסנדר, 24, 5). המצור על עזה נערך בחודשים אוגוסט-ספטמבר, בהסתמך על הנתון הכרונולוגי של אריאנוס (ב, 24). ראה לפרטים ביבליוגרפיים: שירר (לעיל, הערת כוכב, עמ' 99, הערה 63).
 23 קורטיוס רופוס, ד, 6, 26-29; השווה גם לעדות הֶגְסִיאַס מִמֶּאגְנֶסִיָה (F. Jacoby, ed., *Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin & Leiden 1923, 142 F 5, II, pp. 807 ff. (אלכסנדר מקדון בארץ-ישראל, תרביץ, יא, חש"ט, עמ' 280 ואילך) על עקבותיו של סיפור זה, החתום בחותם של עלילה הומרית, במסורת התלמודית.
 24 אריאנוס, ב, 27, 7. עדות סְטְרַאבּוֹן (טז, 2, 30) על חורבנה המוחלט בידי אלכסנדר ועל שימונה הממושך אינה עומדת במבחן הביקורת אלא אם כן נניח שהתכוון לאלכסנדר ינאי; ועל כך עמדו החוקרים זה מכבר.
 25 עיין: שטרק (לעיל, הערות כוכב), עמ' 341-343; שירר (לעיל, הערת כוכב), עמ' 99, הערה 64.
 26 א' צ'ריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 35.
 27 I. Abrahams, *Campaigns in Palestine from Alexander the Great*, London 1927, p. 11

אלכסנדר הגדול בעזה (332 לפני-הספירה)

יכול היה להיטלטל במסע מדברי קשה ומזורז מצרימה. ועוד בעניין זה: דיודורוס הסיקילי (יז, 49, 1) מרמז כי לאלכסנדר היו עניינים לסדר בעזה, אך הוא לא פרשם. אפשר שמכירת יושבי העיר לעבדות, אכלוסה מחדש, שיקומה וארגונה כפוליס, הנזכרים אצל אריאנוס (ב, 27, 7), הם אותם עניינים עליהם מרמז דיודורוס הסיקילי. אין כל ספק שארגונה מחדש של העיר בפקודת אלכסנדר לא נעשה כלאחר יד, בפרק זמן קצר, ובלי שיקול-דעת. ראוי לזכור כי אלכסנדר אמור היה לחזור דרך עזה, לאחר שישלים את תכניותיו במצרים; לפיכך סביר להניח כי שקד היטב על ארגונה הצבאי המחודש של העיר לבל תעמוד לו שוב למכשול. גם מעדות פלוטרכוס (חיי אלכסנדר, 25, 5) אפשר להתרשם כי הוא התעכב בעיר זמן-מה לאחר כיבושה, ואז שלח את שלל הבשמים הרב שנתפס אל ארץ-מולדתו. כמו כן, לדברי פלוטרכוס (שם), היה זה חלום ילדות של אלכסנדר להטיל מלוא-

חופניים לבונה, קטורת לפני האלים. פרט זה עשוי אולי לרמוז שאחת המטרות החשובות של אלכסנדר במסעו מזרחה היתה להשתלט על מקורות הבשמים. מכאן שכיבוש עזה – אחת משוקי הבשמים החשובים ביותר בעת ההיא – הריהו חולייה ראשונה בהגשמת חלומו זה של אלכסנדר. אין להתפלא אפוא שתושבי העיר ובני בריתם הערבים, שלא כשאר הערים, התנגדו לאדון החדש, לפי שהם הגנו על עצם קיומם. ייתכן כי שלל הבשמים היקר שנשלח מקדונה בהשגחתו האישית של אלכסנדר, נמצא במטענן של עשר הספינות ששוגרו באותה עת אל המולדת, בפיקודו של המצביא אַמִּינֶטֶס, כשיצא לגייס צעירים לשירות צבאי (דיודורוס הסיקילי, שם). מן הסתם, גם אַרְגוֹנוֹ מחדש של הצבא, שסבל אבידות רבות במערכה על עזה העסיק את אלכסנדר זמן נוסף. השתהותו בעיר עשויה להסתבר גם בשיקול אפשרי לדחות את המסע למצרים, בגלל תנאי מזג-האוויר הקשים בשלהי הקיץ באיזור זה, ובמדבר סיני בפרט. אמנם, אפשר היה לנוע בלילות, אך היעדר הניסיון של הצבא המקדוני במסעות מדבריים²⁸ מצדיק את ההנחה שאלכסנדר ביכר להתחיל במסע במועד נוח יותר, כלומר, כשיפוג החום הגדול ובעיית המים תהיה קלה יותר.²⁹ קיצורו של דבר: יש בידינו סימוכין לסברה שאלכסנדר לא יצא מיד לאחר כיבוש עזה אל עבר מצרים, אלא שהה בעיר פרק-זמן מסוים.³⁰ הגיוני להסיק כי בזמן שהותו בעזה הוא ערך את התפנית המדינית והצבאית ביחסיו עם היהודים, כעדוהו של יוסף בן-מתתיהו,³¹ וכי היה בידו מספיק זמן כדי לשקול את צעדיו.

ימי הדיאדוכים

לאחר מות אלכסנדר היתה עזה לאחד המוקדים המרכזיים במערכותיהם של הדיאדוכים, בעיקר בשל הנטייה הפוליטית של מושליה אל שליטי מצרים. בשנת 320 לפני-הספירה כבש תלמי הראשון בן לאגוס את ארץ-ישראל והחזיק בה עד שנת 315 לפני-הספירה. קרוב לוודאי כי תלמי הראשון הניח לעיר לטפח מחדש את קשריה המסחריים עם שבטי הערבים, אף פיתח ועודד את סחרה עם ממלכתו – מעשים שהמריצו את תושבי עזה לנטות מבחינה מדינית אל מצרים. אכן, משכבש אַנְטִיגוֹנוֹס מוֹנוֹפְתִּלְמוֹס, מחשובי הדיאדוכים, בשנת 315 לפני-הספירה את ארץ-ישראל ואת העיר

28 השוה: אריאנוס, ג, 3; פלוטארכוס, חיי אלכסנדר, 27. מתברר שהמסע המדברי למקדש אמן (במצרים) נערך בחורף.

29 השוה בעניין זה לדברי הרודוטוס (ג, 9) על דאגתו של קֶנְבוֹי לֵאסְפֶקֶת מים סדירה לחייליו בצפון-סיני, לרגל המסע לכיבוש מצרים. כמו כן השוה לדברי יוסף בן-מתתיהו (מלחמת היהודים, ד, יא, ה, 658-663) על מסעו של טיטוס ממצרים אל ארץ יהודה בימי המרד הגדול. מתברר כי מסע זה נערך מיד לאחר סיום עונת-הגשמים. מה גם שציר-המסע חולק לחמש תחנות, לשם הצטיידות במים ולמנוחה. הדבר יכול לחזק עוד יותר את המסקנות בדבר הקשיים הלוגיסטיים, שנלקחו בחשבון לרגל עריכת מסע צבאי באיזור זה.

30 גם ראלף מארקוס התלבט בסוגיה זו, אך לא העז לערער על הדעה המוסכמת בדבר יציאתו המידית של אלכסנדר מצרימה. לכן השמיע דברי הסתייגות בהם ניסה להתפשר עם דעותיהם של פוסלי עדות יוסף בן-מתתיהו, אך הוא לא נימק למעשה את הסתייגותו במקור כלשהו. ראה: R. Marcus, *Josephus*, ed. Loeb, VI, pp. 525-526.

31 על פעילותו הצבאית והמדינית של אלכסנדר בארץ-ישראל עיין: א' כשר, 'מסע אלכסנדר הגדול בארץ-ישראל', בית מקרא, כ (תשל"ה), עמ' 187-208. איני שותף למסקנותיו של מ' הנגל, שהצטרף גם הוא אל המפקקים במהימנות ההיסטורית של עדות יוסף בן-מתתיהו על ביקור אלכסנדר בירושלים; ראה: M. Hengel, *Juden, Griechen und Barbaren*, Stuttgart 1976, pp. 16-25.

עזה, נתקל בהתנגדות חזקה של תושביה.³² כעבור זמן לא רב, ולרגל היעדרו של אנטיגונוס מונופתלמוס מן הזירה הסורית-ארץ-ישראלית, ניצל תלמי את ההזדמנות וכבש שוב את הארץ. לאחר שהצליח להכות את דמטריוס בקרב עקשני בסביבות עזה (בשנת 312 לפני-הספירה).³³ אולם, כעבור זמן קצר בלבד (311 לפני-הספירה), כשאנטיגונוס מונופתלמוס חזר אל הזירה בתנופה רבה, נאלץ תלמי לנטוש את כיבושיו בלי קרב; ובנסיגתו הרס את מבצרי עכו, יפו, שומרון ועזה.³⁴ בתקופה זו כבר נכללו הנבטים בין החשובים והכולטים באיגודי שבטי הערים בדרום-הארץ. באותה עת עצמה נמצאו בעיצומו של תהליך המעבר מחיי-נודדים ליושבי קבע למחצה,³⁵ תהליך שנבע ממעורבותם הגוברת במסחר. ניהולו התקין והסדיר של המסחר חייב את קיומם של יישובי-הקבע לאחסנת סחורות, להקמת תחנות-דרכים, למעגני אוניות וכדומה. התחזקותם והשפעתם הגדלה של הנבטים במדבר, שהיה להם למרחב מחיה ושבו היו אדוניו הבלעדיים, התאפשרה בשל אי-יכולתן של הממלכות ההלניסטיות להתמודד עם תנאיו, ובעיקר ההתכתשויות התכופות והתדירות בעולם ההלניסטי עצמו. אנטיגונוס מונופתלמוס היה הראשון שהכיר בכוחם של הנבטים, ומשום כך החליט לכבוש את בירתם פטרה, כדי לכוף מבעוד מועד את מרותו על תושביה.³⁶ המשימה הוטלה על אחד ממבצרי-איו, אַתְיַיִוִס. שיצא עם כוח רגלי של 4,000 חיילים ו-600 פרשים אל עבר פטרה (כ-312 לפני-הספירה). אולם אתיניוס לא הצליח לכובשה וחילו הושמד, וגם נסיונותיו של דמטריוס פוליוֹרְקָטָס (בנו של אנטיגונוס) להשתלט לאחר-מכן על הנבטים נכשלו.

תקופת השלטון התלמי ו'המלחמות הסוריות'

בשנים 302-301 לפני-הספירה, לאחר מפלת אנטיגונוס בקרב אִיפְסוֹס, שבאסיה הקטנה, חזרה העיר לידי התלמיים. התלמיים הצליחו להחזיק בעזה ובארץ-ישראל בכלל כמאה שנים, אך גם בתקופה זו היו מאבקים צבאיים קשים על גורלה של הארץ, והפעם עם מלכי בית סלבקוס. במערכות אלה – הידועות בשם 'המלחמות הסוריות' – עברה ארץ-ישראל כמה פעמים מידי התלמיים לידי הסלבקים לזמן קצר בלבד. מכל הקרבות הגדולים שהתנהלו בתקופה זו, בלט במיוחד הקרב על רפיח, שהתנהל בשנת 217 לפני-הספירה, ובו התמודדו צבאותיהם של אנטיוכוס השלישי הגדול ושל תלמי הרביעי פילופטור. מספר החיילים שהציב תלמי הרביעי בשדה-הקרב הגיע ל-70,000 רגלים, 5,000 פרשים ו-73 פילי-מלחמה אפריקנים. נגדו התייצב אנטיוכוס השלישי, בראש כוח של

32 דיודורוס הסיקילי, יט, 59. 2. כך נהגה גם יפו, כנראה משום ששתי הערים רחשו אמונים למצרים.

33 דיודורוס הסיקילי, יט, 80-85. היו לאירוע זה השלכות גם על חיי היישוב היהודי בארץ-ישראל; ראה: יוסף בן-מתתיהו, נגד אפיון, א, כב (189-185); שטרן (לעיל, הערה 8), עמ' 40-42.

34 דיודורוס הסיקילי, יט, 93, 4-9. דומה כי אנטיגונוס ביצר מחדש את המצודה העירונית, שכן בשנת 306 לפני-הספירה ביקש להפוך את עזה לבסיס התקפה על מצרים (שם, כ, 73-74). על ארץ-ישראל בתקופת הדיאדוכים, ראה לאחרונה: הנגל (לעיל, הערה 31), עמ' 25 ואילך.

35 עיין: א' נגב, 'תחילותיה של ממלכת הנבטים', בין חרמון לסיני – יד לאמנון (קובץ), ירושלים 1972, עמ' 162-143; הנ"ל, 'תולדות ממלכת הנבטים', מדע, ט (1965), חוברת 6. ראה עוד: P.C. Hammond, 'The Nabataeans—Their History, Culture and Archaeology', *Studies in Mediterranean Archaeology*, XXXVII (1973), pp. 9-14

36 פרשה היסטורית זו נסקרה בהרחבה על-ידי דיודורוס הסיקילי (יט, 94-100).

62,000 רגלים, 6,000 פרשים ו-102 פילי-מלחמה הודיים. לאחר קרב קצר ורכי-הפוכות הוכה אנטיוכוס ונאלץ לסגת מגבולות ארץ-ישראל.³⁷ רק בשנת 202 לפני-הספירה חזר אנטיוכוס השלישי על נסיונו לכבוש את הארץ. אפשר להסיק משרידי הידיעות בכתבי פוליביוס (טז, 18, 2; 40, 6) כי עזה גילתה גם הפעם התנגדות חזקה, גם אם לא יכלה לעמוד מפניו. אולם, כשהגיע חיל-העזר התלמי, בראשות מפקד השכירים סקופס האיטולי, נאלץ אנטיוכוס לפנות זמנית את רוב עמדותיו בשטחי כיבושו בארץ-ישראל. אז השתלט סקופס על השטחים המפונים, ועזה שימשה לו בסיס יציאה אל עבר ירושלים הסוררת, שגילתה נטיות פרו-סלבקיות. כשהשליט סקופס את מרותו על המטרופולין היהודית, עלה צפונה, דרך שומרון ובית-שאן עד למקורות הירדן בסביבות פניאון (בניאס, בימינו), כדי להתמודד שם סופית עם אנטיוכוס. במערכה הגורלית הזו (שהתלקחה שם ב-200 לפני-הספירה) ניצח אנטיוכוס,³⁸ ומקץ שנתיים ימים עלה בידו גם לבער את כסי-ההתנגדות האחרונים של התלמיים ובני-כריתם, וארץ-ישראל היתה כולה בידיו (השווה: קדמוניות, יב, 129 ואילך).

מן המאורעות שתוארו לעיל, אנו למדים כי מאז הופעת אלכסנדר מוקדון בארץ-ישראל ועד שנת 198 לפני-הספירה, היתה העיר עזה מעוז של התנגדות לכובשים מצפון. אין ספק כי ההסבר לכך ימצא במידה רבה בקשריה הכלכליים המצוינים של העיר עם מצרים. בתקופת השלטון התלמי נהנתה עזה משגשוג כלכלי רב, ושימשה מרכז כלכלי חשוב ביותר בסחר שבין ארץ-ישראל לבין מצרים, בגלל קרבתה היחסית אל פלוסיוס, מרכז הסחר הסורי בארץ הנילוס (היום נקראת פלוזה בפי הערבים; ומקום היישוב העתיק היה בתל פאראמה). עזה שימשה נמל-מעבר לסחורות שנשלחו בתדירות אל פלוסיוס בספינות-משא קטנות, כמו אלה ששייטו במימי הנילוס. משך ההפלגה לא עלה על יומיים-שלושה, והתנהל ברגיל בבטחה; שכן אין סערות עזות פוקדות נתיבי-מי זה. גם אוניות-סוחר גדולות נהגו להפליג לאורך החופים, ולפיכך עצם מיקומו של נמל עזה תרם רבות להתפתחות העיר כתחנה חשובה בסחר המעבר הבינ-לאומי באגן המזרחי של הים-התיכון. ואמנם, כעיר-נמל חשובה היא נזכרה באיגרת אריסטיאס (פסקה 115), יחד עם יפו, אשקלון ועכו.³⁹ פרטים חשובים על פריחתה המסחרית של העיר השתמרו בפאפירוסים של זנון, מי שהיה סוכנו הראשי של אפולוניוס הדיאוקטס (שר-האוצר) התלמי, שפעל באמצע המאה השלישית לפני-הספירה, לערך, בימי שלטונו של תלמי השני, פילדלפוס (283-246 לפני-הספירה). א' צ'ריקובר תרם רבות במחקריו להעשרת ידיעותינו על ארץ-ישראל בכלל באותם ימים, ועל עזה בפרט.⁴⁰

37 פוליביוס, ה, 65, 79-86; מקביס-ג א א-ז. פרטים על המערכה הצבאית בקרב רפיח ראה: M. Lanney, *Recherches sur les armées hellénistiques*, I, Paris 1949, p. 96; W. Permans, 'Notes sur la bataille de Raphia', *Aegyptus*, XXX (1951), pp. 214 ff.; B. Bar-Kochva, *The Seleucid Army*, Cambridge 1976, pp. 128-145; ב' בר-כוכבא, 'מערכת רפיח, שנת 217 לפה"ס', מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, ד (תשל"ח), עמ' 41-58.

38 עיין: ב' בר-כוכבא: 'גירסתו של זינון על קרב פניאון', מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, ג (תשל"ה), עמ' 43-57; Bar-Kochva, *op. cit.*, pp. 128-145.

39 עיין: א' רפפורט, 'אימתי נתחברה איגרת אריסטיאס?' מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, א (תשל"ל), עמ' 38 ואילך.

40 א' צ'ריקובר, היהודים בעולם היווני והרומי, תל-אביב תשכ"א, עמ' 33 ואילך.

מסתבר כי הנמל היה שוקק בתנועת סוחרים, שסבבו גם במקומות רבים אחרים בחופי הים-התיכון ובפנים הארץ.⁴¹ בכלל הסחורות שעברו דרך העיר היו בעיקר עבדים ושפחות, שמן-זית, חיטה סורית ודגנים אחרים, דגים, יינות ועוד. אך עזה הצטיינה בעיקר בסחר הבשמים. מן המחקרים אנו למדים כי הדרך החשובה ביותר של סחר הבשמים עברה מחצי-האי ערב אל דרום ארץ-ישראל, והתחנה הסופית שלה היתה בעזה.⁴² המקורות העיקריים של הבשמים נמצאו ב'ערב המאושרת' ובארץ פונט (חוף סומלֵיָה). אך השיט בים-האדום היה כרוך בסכנות גדולות,⁴³ ולכן העדיפו פעמים רבות מובילי הסחורות להעביר את מרכולתם בדרך היבשה העולה מחצי-האי ערב אל ארץ הנבטים, ומשם לעזה.⁴⁴ בימיו של זֶנוֹן, ישב בעיר פקיד תלמי שותארו הרשמי המיוחד היה 'הממונה על הלבונה',⁴⁵ סחר הבשמים שעבר דרך עזה היה נתון לפיקוחו; במיני הבשמים שנסחרו בהשגחתו נכללו לבונה, משחה, מור, ורד, קינמון וקנה. יש לשער כי הפקיד 'הממונה על הלבונה' היה קשור גם למנגנון הפיקוח הממלכתי, שהחזיק בידו את המונופול על הסחר הזה.⁴⁶ הקשרים המסחריים שהתנהלו בחיובכם של השבטים הערביים, הסתעפו והגיעו עד להודו. עיקר הסחורות שיוכאו משם היו שרף-עצים הודי, צבעים, תמציות אַרוֹמָטיות, זַנְגִיל, פלפל, צרי, אפרסמון, משחות ריחניות, ששר, מלמלות של צמר כעיבוד מיוחד, עצים יקרים ונדירים (כגון הבנה), משי, בְרוֹקָדִים, סמי-מרפא ועוד. אחת מדרכי-המסחר היבשתיות להודו עברה ממצרים דרך צפון-סיני אל עזה, ומעזה אל פטרה דרך מדבר נאפוד ועד לצפון המפרץ-הפרסי, ומשם פנתה לעבר הודו.⁴⁷

תקופת השלטון הסלבקי

המידע שבידינו על העיר בימי המלכות הסלבקית מועט ביותר. יש לשער שבגלל עוינותה לאנטיוכוס השלישי (223-187 לפני-הספירה), נפגע מעמדה האוטונומי כפוליס. המטבעה, שהיתה בה בתקופה התלמיית ופעלה ברציפות מאז ימי תלמי השני (283-246 לפני-הספירה),⁴⁸ הפסיקה את

- 41 כך. למשל, בפאפירוס PSI. 616, צוינה פעילות מסחרית של פלוני שקנה והחליף סחורות שונות במקומות שונים. מסעותיו עברו דרך ערים שונות כגון: מילטוס, קאנוס, הליקֶרְנוֹסוס, פילדֶלְפִיָה (רב-עמון). פְּתוֹלְמָאִיס (עכו) ועזה. דוגמאות אחרות על סחר המעבר, ראה: צ'ריקובר, שם, בייחוד עמ' 99. עיין עוד: M.D.I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, I. Oxford 1941 (1972), p. 228.
- 42 סטראבון (טז, 2, 30; 4, 18; 24) הדגיש את חשיבותה של ארץ-ישראל הדרומית כמעבר לסחורות אלה מצרימה. השווה גם: פְּלִינְיוֹס, היסטוריה של הטבע, ה, 11. עיין עוד: רוֹסְטוֹבְצֶב (לעיל, הערה 41), א, עמ' 387 ואילך, 945; ב, עמ' 841; קאמרר (לעיל, הערה 15), עמ' 52 ואילך. על איתורה של 'דרך הבשמים' בתחומי הנגב, עיין: Z. Meshel & Y. Tsafir, 'The Nabataean Road from Avdat to Sha'ar Ramon', *Palestine Exploration Quarterly*, 1974, pp. 103-118; 1975, pp. 3-21.
- 43 עיין: M.D.I. Rostovtzeff, *Archiv für Papyrusforschung*, IV (1925), pp. 298 ff. מבין הסכנות הכולטות אפשר לציין את אלה שנסקפו מהפיראטים. נסיונותיהם של התלמים להדבירם לא עלו יפה.
- 44 עיין לעיל, הערה 42; והשווה עוד לממצאים הפאפירולוגיים, כפי שנתמצו במחקרו של צ'ריקובר (לעיל, הערה 40), ובייחוד עמ' 101 ואילך.
- 45 PCZ. 59009; PSI. 616. 322. 628; ועיין עוד: צ'ריקובר, שם, עמ' 100 ואילך.
- 46 עיין: U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomatie der Papyrskunde*, Leipzig & Berlin 1912, p. 244.
- 47 ראה: קאמרר (לעיל, הערה 15), עמ' 50 ואילך; G. Van Beek, *Biblical Archaeologist*, XXXIII (1960), pp. 70-95.
- 48 ראה: רפפורט (לעיל, הערה 17), עמ' 77.

פעילותה. ההטבעה התחדשה רק בימי אנטיוכוס הרביעי אפיפנס (175-163 לפני הספירה), כששונה שם העיר ל'סלבקיה' וכשהשתלבה בתכניות ההלניזטוריות של המלכות.⁴⁹ למן הרבע האחרון של המאה השנייה לפני הספירה, כאשר גברו הסכסוכים והמלחמות הפנימיות בסוריה, זכתה עזה בהדרגה לאוטונומיה עם סמכויות רחבות עוד יותר, ובכך לא נבדלה מערי-נמל אחרות בחוף הארץ-ישראל, כמו: פתולמאס (עכו), מגדל סטראטון, יפו ואשקלון.

ימי החשמונאים

המידע על העיר בתקופת המרד החשמונאי אף הוא מועט וקלוש. למעשה, נזכרת העיר רק פעם אחת, בקשר למאבק המדיני בין דִמְטְרְיוֹס השני לבין המצביא טְרִיפּוֹן (אפטרופסו של אנטיוכוס השישי היוקא). במאבק זה לקח חלק גם יונתן החשמונאי (145-143 לפני הספירה), ולפי המסופר בספר מקבים א (יא ס-סב; והשווה: קדמוניות, יג, 148-153), נתקל יונתן, שפעל בשם אנטיוכוס השישי, בהתנגדותה של העיר שמיאנה לעמוד לימינו. באופן רשמי היא סרה למרותו של שמעון החשמונאי, שנתמנה לסטרטגוס על רצועת-החוף, מסולם-צור ועד גבול מצרים (מקבים א יא נט). יונתן הצליח להשפיע על רוב ערי-החוף להצטרף לברית עם אנטיוכוס השישי וטריפון. אך כשהגיע אל עזה, נסגרו שעריה לפניו. מתברר כי העיר נטשה גם את דמטריוס, יריבו של טריפון, ויש להניח כי ביקשה לנצל את המלחמות הפנימיות בממלכה הסלבקית כדי להפוך לפוליס בעלת סמכויות ריבוניות יותר. לא מן הנמנע אפוא כי העיר תכננה להתקשר עם מצרים התלמיית, ואולי אף פעלה בעצה אחת עמה. רמז לכך אפשר אולי למצוא במאורעות הקשורים במסע-המלחמה של תלמי השישי פילומטור נגד אלכסנדר פֶּלֶס (147-145 לפני הספירה), משום שבאותו זמן התקשרו כמה מערי החוף הארץ-הישראלי והסורי עם התלמיים, כשהן מתכוונות להינתק מכל זיקה אל הברית שכרתו פֶּלֶס ויונתן (שם, ב ואלך). מכל מקום, יונתן הטיל מצור על העיר, כשהוא משחית ומעלה באש את פרווריה. בנסיבות אלה ביקשה עזה שלום, ויונתן נענה לה, לא לפני שלקח כבני-ערובה את בני האֶרְכֹנְטִים העירוניים ושלחם לירושלים.

עם כיבושיו של יוחנן הורקנוס באֶירוּמִיָּאָה, בשנת 125 לפני הספירה, לערך, היתה מדינת החשמונאים לשכנתה של העיר עזה, והמאחז היהודי הקרוב ביותר אליה היה בעורדה (ח'רבת עירק שעל נחל-הבשור ליד תל-שרוחן).⁵⁰

בראשית ימיו של ינאי המלך (102-103 לפני הספירה, לערך), השתמש תלמי התשיעי לתירוס, מושל קפריסין, בעיר עזה כבסיס לפלישה מצרימה, ובכוונתו להדיח את אמו המלכה קליאופטרה השלישית (קדמוניות, יג, 329, 334, 348). אולם, לאחר שמזימתו לא הצליחה והוא נאלץ לסגת מפני חילותיה של קליאופטרה שעלו לקראתו צפונה, היה עליו לחזור ולהחבס בעזה, כדי לנסות שוב את

49 על מטבעותיה נכתבה המונוגרמה 'הַדְמוֹס של הַסְלְבְקִים אשר בעזה'; ראה, למשל: היל (לעיל, הערה 17), עמ' 69 (143). דוגמאות מקבילות לכך אפשר למצוא גם בערים אחרות, כגון: 'הַאֲנְטִיּוֹכִיִּים אשר בפתולמאס' (הד, לעיל, הערה 17, עמ' 793), 'הַאֲנְטִיּוֹכִיִּים אשר בהיפוס' (שם, עמ' 786), או 'הַסְלְבְקִים אשר באבילה' (שם).

50 ראה: מ' אבי-יונה, אטלס כרטא לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים 1966, מפה 58. לזיהוי מקום האתר ראה: הנ"ל, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 169.

מזלו (שם, 352). כשנסתיימה פרשת לְתִירוֹס והצבאות היריבים, הן של לְתִירוֹס והן של קליאופטרה, חזרו לארצותיהם, החליט ינאי כי הגיעה השעה לכבוש את עזה (96 לפני-הספירה, לערך). בריתו המדינית עם מלכת מצרים הכשירה את הרקע המדיני לכיבוש. נראה כי לא רצה להחמיץ את ההזדמנות, לפי שהתנאים הצבאיים לביצוע היו נוחים באותו זמן, מה גם שחשש פן המדיניות התלמיית עלולה להשתנות.⁵¹ אין כל ספק כי תכניתו לכבוש את העיר וסכיבותיה נבעה משיקולים בטחוניים, כמו גם הצורך לשלוט על דרכי הגישה מן הדרום אל הארץ, הגנה על הגבול הדרומי-המערבי של ממלכתו ושליטה על הנמל הדרומי הגדול ביותר העלול לשמש ראש-גשר לפלישת אויב. קרוב לוודאי כי גם באפשרויותיה הכלכליות של העיר היה משום גורם מדרבן להגשמת התכנית. כדי להקל על מלאכת הכיבוש, התחיל ינאי בכידודה של עזה מכל עבריה. תחילה כבש את אַנְתְּוֹן הצפונית, לאחר-מכן ירד דרומה ולכד את רפיח. בתנופת ההתקדמות הגיע עד לנחל מצרים, וליתר דיוק, עד לְרִינוֹקוֹלוֹרָה (או רינוקורורה; כיום – אל-עריש). לאחר שניתק את העיר מן הנמל במערב והידק את המצור עליה, הזעיקו שליטי העיר הנצורים לעזרה את חֶרְתַּת השני מלך הנבטים (מלך בשנים 110-96 לפני-הספירה), והתקווה שהוא לא יתמהמה לשגר להם סיוע צבאי עודדה וחזקה את רוחם של הנצורים. אולם העזרה המקווה בוששה לבוא וטבעת-המצור התהדקה יותר. תיאורי המערכה מספרים על נסיונו של מפקד העיר אֶפּוֹלוֹדוֹטוֹס לצאת לפשיטה לילית על מחנה היהודים בכוח של 2,000 שכירים ו-10,000 אזרחים. ההצלחה האירה לו פנים במערכה הלילית; אולם עם הנץ החמה היתה ידם של היהודים על העליונה. אך עדיין לא הוכרע גורל העיר. רק לאחר שנתגלע סכסוך פנימי בין מפקד העיר לבין אחיו, בו מצא הראשון את מותו, הצליח ינאי להבקיע ולחדור מעבר לחומות, כשאחיו של אֶפּוֹלוֹדוֹטוֹס, הבוגד, משתף עמו פעולה. תחילה נכנסו ינאי וחילותיו בשקט העירה, אך משניתנה לחיילים הרשות לקחת נקם, פרצו קרבות קשים. רבים מן העזתים ביכרו לטרופ את נפשם בכפם עם משפחותיהם, ובלבד שלא ליפול בידיהם של היהודים, אף העדיפו להעלות באש את בתיהם ורכושם, כדי שלא יהיו שלל לחיילי ינאי האכזריים. לפי המסופר, בעט המלך היהודי בכל חוקי הקודש המקומיים, ולא חס על 500 חברי הבוגלי (מועצת-העיר). שביקשו מחסה מן הפורענות במקדש אֶפּוֹלוֹ המקומי. לאחר שצר על העיר במשך שנה תמימה (96 לפני-הספירה),⁵² החריבה ינאי וסיפחה לממלכתו.⁵³

אין ספק כי ידיעותיו של יוסף בן-מתתיהו על ימי-שלטונו של המלך ינאי, לרבות המערכה על עזה, שאובות ממקורות היסטוריים נוכריים ועוינים לבית החשמונאים. הידועים ביותר הם כתבי ניקולאוס איש דמשק, שהיה יועצו ואיש-אמונו של הורדוס, שביקש להבאיש את ריחם של החשמונאים.⁵⁴ לא בכדי הובלטה גבורתם וחשייתם של מגיני עזה, ואילו מפתחם הוסברה אך-ורק בכגידתו של אחי אֶפּוֹלוֹדוֹטוֹס, בלי לציין את כשרונו של ינאי כמצביא ואת מעללי-גבורתו במערכה

51 השוה: קדמוניות, יג, 353-354, שם סופר על נסיונות שכנוע של יועצי קליאופטרה השלישית לכבוש שטחים בארץ-ישראל.

52 בעניין זה ראה: מ' שטרן, 'הרקע המדיני למלחמותי של אלכסנדר ינאי', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 325-336, ובייחוד עמ' 333; שירר (לעיל, הערכת כוכב), א, עמ' 134.

53 תיאור המערכה לכיבוש עזה מיוסד על כתבי יוסף בן-מתתיהו: קדמוניות, יג, 357-395; מלחמת היהודים, א, ד, ב (87-86). על טיבו ראה להלן. עיין עוד: שטרן (לעיל, הערת כוכב), עמ' 499 ואילך.

54 לפרטים ראה: י' אפרון, 'שמעון בן שטח וינאי המלך', ספר זכרון לגדליהו אלון, ירושלים תש"ל, עמ' 78 ואילך.

זו. על-פי כתבים אלה, הוצג ינאי כעריץ צמא-דם, שהוליך שולל את אנשי עזה בהסכם כניעה, ולאחר-מכן טבחם באכזריות. תיאור שעותיה האחרונות של העיר מלא אהדה אל תושביה הגיבורים, שהעדיפו לטרוף את נפשם בכפם ובלבד שלא יתמסרו לידי היהודים הבוגדנים. הסיפור כולו נובע, ללא ספק, ממשטמה נוכרית ליהודים בכלל ולחשמונאים בפרט. לאמיתו של דבר, הפקרתה של עזה על-ידי התלמיים למען ינאי אינה צריכה להסתבר רק על רקע מלחמתה של קליאופטרה השלישית בבנה הסורר תלמי התשיעי לתירוס, אלא גם בשל התמורות שחלו באיזור בעקבות מדיניותם של הנבטים. בסוף המאה הב' לפני-הספירה, כשגברה מלחמת-הירושה על שטחיה של הממלכה הסלבקית המתפוררת, שאפו הנבטים להשתלט על הדרכים שהובילו מחצי-האי ערב אל מצרים, אל דמשק ואל ערי פיניקיה. לעומת זאת, שאפו התלמיים לצמצם את תלותם בתיווך הערכי בסחר עם הודו וחיפשו דרכים ליצור מגעים ישירים עם תת-היבשת. משום כך הביאו ניגודי האינטרסים של שתי המגמות הללו לידי קרע בין הצדדים, דבר שנתן את אותותיו גם בהתנגשויות צבאיות אחדות ובמעשי-פיראטיים.⁵⁵ תמורות אלה באו לידי ביטוי גם במדיניותה של העיר עזה, שביקשה לקחת חלק פעיל בשידור-המערכות הפוליטי עקב החלל הפוליטי הריק שנוצר באיזור עם התדרדרותה הגוברת והולכת של הממלכה הסלבקית. לפיכך, פתחה עזה את שעריה לפני תלמי לתירוס ושימשה בסיס צבאי למלחמתו בקליאופטרה השלישית, שהרי התנכרות העיר אל מצרים נבעה מקשריה המיוחדים עם הנבטים. אולם, תכניותיה של העיר לזכות מן ההפקר עלו בתוהו. שאיפותיו הטריטוריאליים של ינאי בדרומה של הארץ וממזרח לירדן, שהותו למעשה כבר על-ידי אביו יוחנן הורקנוס, התנגשו בשאיפותיהם של הנבטים.⁵⁶ הברית בין פטרה לבין ירושלים, שנכרתה בימי החשמונאים הראשונים (יהודה ויונתן), הפכה בימי ינאי לאיכה עמוקה ולתחרות בין שני העמים. כיבוש עזה ובנותיה בידי ינאי היה מכשול לנבטים, משום שבכך נחסם לפניהם המוצא הנוח אל הים-התיכון, כפי שהיה בימים עברו. כיבושיו של ינאי בעבר-הירדן המזרחי, עוררו עוד יותר את חמתם של הנבטים, משום שינאי חלש על צירי-תנועה חשובים, שהנבטים רצו לכבוש ובחלקם היו כבר בשליטתם.⁵⁷ לא בכדי נעשו הנבטים לאויביו המושבעים של ינאי, ויש לכך ביטוי במערכות שניהלו עבדת הראשון (96-88 לפני-הספירה, לערך) וחרתת השלישי (87-62 לפני-הספירה, לערך) נגד ינאי.⁵⁸

תקופת השלטון הרומאי

עזה נשארה בשליטה יהודית עד כיבוש ארץ-ישראל בידי פומפיוס בשנת 63 לפני-הספירה. הלה שחרר את כל הערים ההלניסטיות שכבשו היהודים מאז ימי יוחנן הורקנוס ונתן להן אוטונומיה

55 דיודורוס הסיקילי, ג, 43, 5: סטראבון, טז, 4, 18: יוקטינוס, כט, 5, 6: עיין עוד: שטרן (לעיל, הערה 52), עמ' 326-325.

56 א' שליט, 'על כיבושי אלכסנדר ינאי במואב', ארץ-ישראל, א (1951), עמ' 104-121.

57 שליט, שם, עמ' 107; ב' קנאל, 'הערות לכיבושי ינאי בחבל החוף', תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 9 ואילך; קאמרר (לעיל, הערה 15), עמ' 149.

58 עיין: אטלס כרטא (לעיל, הערה 50), מפות 65-67. על הכרונולוגיה של המלכים הנבטיים האלה ראה: שירר (לעיל, הערה 52), עמ' 577-579; והשווה: נגב, בין חרמון לסיני (לעיל, הערה 35), עמ' 159; הנ"ל, 'תולדות ממלכת הנבטים' (שם).

מוגבלת בחסות הנציב הרומי של סוריה. אחד מגילויי השחרור בא לידי ביטוי ברשות שניתנה לערים אלה להטביע מטבעות משלהן, ולמנות את שנותיהם על-פי מאורע שחרורן (קרי: מניין פומפייאני).⁵⁹ ג'ביניוס, נציבה של סוריה מאז שנת 57 לפני-הספירה, פתח במרץ במדיניות של שיקום הריסות הערים הֶלְלִיסִטיות שנכבשו על-ידי היהודים. עזה נמצאה בין הערים ששוקמו יחד עם אַנְתוֹדוֹן ורפיח. יש חושבים כי במסגרת שיקומה נטש ג'ביניוס את 'עזה העתיקה' (פּלִיָה גְנָה), והקים בדרומה את 'עזה החדשה' (גִיָּאָה גְנָה).⁶⁰

בשנת 40 לפני-הספירה, כשהומלך הורדוס על-ידי אנטוניוס, ניתנה לו השליטה על חבל אידומיאה ועל ערי-החוף הדרומיות יאמניה (יבנה), אשדוד ועזה, נוסף על שטחי האֶתְנֶאֶרְכִיָה של הוֹרְקֶנוֹס השני שנקבעו עוד בימי יוליוס קיסר. אולם, דומה כי בעקבות השפעתה של קליאופטרה השביעית על אנטוניוס, קיבלה מידי כעבור זמן קצר ביותר, נוסף על יריחו, גם את יפו ועזה.⁶¹ בשנת 30 לפני-הספירה הוחזרו ערים אלה שוב לשליטת הורדוס על-ידי אוגוסטוס, יחד עם שטחים נוספים (קדמוניות, טו, 217; מלחמת היהודים, א, כ, ג [396]). שלטונה העצמי של עזה, תחת שלטונו של הורדוס, היה מוגבל למדי, כיוון שפיקח עליה מושלה של אִידוֹמִיָאָה (קדמוניות, טו, 254). אין זה ברור אם הורדוס שיקם את נמל עזה, כפי שסברו חוקרים אחדים.⁶² עם זאת, ידוע ששיקם את העיר אנתודון ואת נמלה וקרא לה אַגְרִיפִיאָס, על-שם מארקוס אַגְרִיפָה, מצביאו הגדול וידידו של אוגוסטוס.⁶³ אפשר שהיו להורדוס כוונות מדיניות בשיקום עיר זו דווקא, שתכליתן העיקרית להקים נמל מתחרה לעזה, בת-בריתם המסורתית של אויביו מפטרה.

אחרי מות הורדוס (שנת 4 לפני-הספירה), כשנחלקה ממלכתו בין בניו, נקרעה עזה מתחום שלטונו של אַרְכֵילֵאֹס וצורפה לפרובינקיה הסורית כפּוֹלִיס אוטונומית למחצה (בחסות הנציב הרומי).⁶⁴ גם בימי שלטונו של אגריפאס הראשון נשארה העיר כפופה לנציב הסורי, וכן בימי הפרוקורטורים הרומים ששלטו ביהודה אחריו. רק בימי אַספִיאָנוֹס חזרה העיר לחסותה של הפרובינקיה יוֹדִיָאָה.

בשנת 66 לספירה, עם פרוץ המרד היהודי הגדול נגד הרומאים, יצאו קבוצות של קנאים והתנפלו על ערים הֶלְלִיסִטיות אחדות בגבול יהודה, ביניהן היו גם עזה ואנתודון. סביר להניח כי הפרשטים היו בעיקר בני הכפרים מסביבות הערים הללו, שהתיישבו באיזור החל מימי הכיבוש של אלכסנדר ינאי. יוסף בן-מתתיהו מספר כי כפשיטות אלה נחרבו שתי הערים עד היסוד,⁶⁵ אך אין ספק כי הגוים, משום שנמצא רצף לא-פוסק של מטבעות עזתיות גם לאחר מועד זה, מה גם שהעיר מתוארת כעיר

59 עיין: A.H.M. Jones, *Cities in Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971², pp. 256-258; E. Schürer, *Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi [GJV]* II, Leipzig 1907⁴, pp. 113, 117 (n. 89); הנ"ל (לעיל, הערה 52), א, עמ' 240; ב, עמ' 101, הערה 76.

60 ראה על כך בהרחבה: שירר, שם, ב, עמ' 101-102, הערה 77.

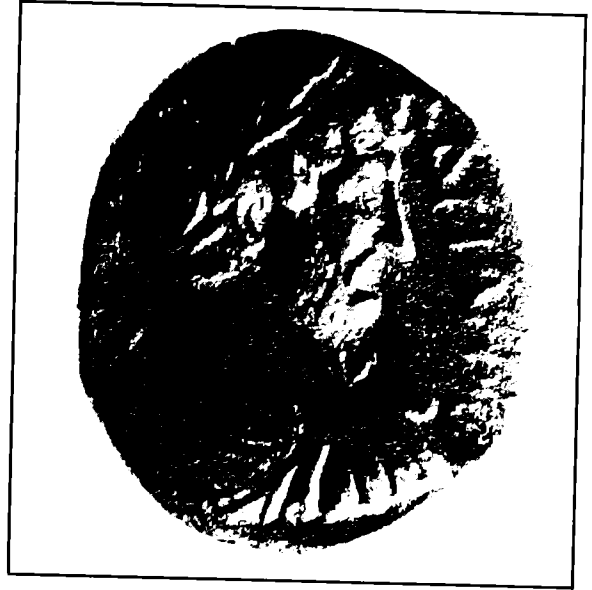
61 ג'ונס (לעיל, הערה 59), עמ' 269 והערה 57 (עמ' 460-461).

62 ראה, למשל: א' שליט, הורדוס המלך האיש ופועלו, ירושלים תשכ"ד, עמ' 173.

63 מלחמת היהודים, א, ד, ב (87); א, א, כא, ח (416); קדמוניות, יג, 357.

64 מלחמת היהודים, ב, ו, ג (97); קדמוניות, יז, 320. באותה הזדמנות מכנה אותה יוסף בן-מתתיהו כבהירות פּוֹלִיס הֶלְלִיסִטִית. ראו לעיין בהקשר זה כי העיר חידשה גם את טביעת מטבעותיה (ברונזה) באותם ימים; עיין: Schürer, *GJV*, II, p. 115; M. Rosenberger, *City-Coins of Palestine*, II, Jerusalem 1975, pp. 54 f.

65 מלחמת היהודים, ב, יח, א (460).

דופונדיוס – מטבע ארד רומי בערך של שמינית דינריוס (דינר). הוטבע בשנת 130/1 לספירה, לרגל ביקורו של הקיסר הרדיאנוס. משמאל – עוזה והאלה אִיו מושיטות ידיים זו לזו; ביניהן האות הארמית 'מ' משמו של אל העיר מְרְנָא, אשר שימשה סמל המטבעה העירונית. מימין – דיוקנו של הרדיאנוס

אָס – מטבע ארד רומי בערך של מחצית הדופונדיוס. הוטבע בעוזה בשנת 130/1 לספירה, לרגל ביקור הרדיאנוס. מימין – דמות אלת המול טִיבִי, היא גם אלת העיר. משמאל – דיוקנו של הרדיאנוס

קֶסְקֶטְיוֹס – מטבע ארד רומי בערך של רבע דינריוס. הוטבע בעזה בשנת 130/1 לספירה, לרגל ביקור הדריאנוס. בתמונה נראה ה־Marneion, הוא מקדש האל העירוני מָרְנָא (מארמית: מָרְנָא, שמשמעו 'אדונו'). מתחת לגמלון של חזית המקדש נראה מרנא מימין, והאלה אֶרְטֶמִּיס משמאל

גדולה ומבוצרת היטב מאז ימיו של קלאודיוס קיסר.⁶⁶ יהיה זה מדויק וסביר יותר אם נקבל שתיאור זה חל רק על הפריפריות הכפריות של שתי הערים הללו.⁶⁷ אפשר גם כי אחוזותיו של הקיסר בסביבות הערים הן שהיו אובייקט עיקרי להתקפות היהודים; מכל מקום, עזה לא נחרבה באותם ימים.

בימי הקיסר הדריאנוס זכתה העיר לחסדים מיוחדים, בעיקר בתחום הכלכלי, כנראה. בשנת 129-130 לספירה כיבד הקיסר את עזה בביקורו, בעת מסעותיו במזרח ובארץ-ישראל. מתברר כי לא רק שתאריך הביקור נטבע על מטבעותיה, אלא שנעשה לאבן-פינה במניין שנותיה, נוסף על המניין הפומפיאני, שאומץ על-ידיה לאחר שחרורה על-ידי פומפיוס.⁶⁸ עם דיכוי של מרד בר-כוכבא בשנת 135 לספירה, הובלו היהודים השכויים אל ירידי העבדים הגדולים, 'יריד עזה', 'יריד עכו', ו'ירידה

66 עיין: שירר, שם, עמ' 102; רוזנברג, שם.

67 למעשה, יוסף בן-מתתיהו רמז על כך בסכמו אותה פסקה (שם): 'בסמוך לכל אחת מהערים הן נשדרו כפרים רבים ומספר עצום מבין התושבים נתפסו ונטבחו'.

68 ראה: היל (לעיל, הערה 17), עמ' 146 (14). אפילו נקבע חג מקומי לכבוד הדריאנוס; עיין: שירר, שם, א, עמ' 541; ב, עמ' 102-103, הערה 82; וכן: ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים 1957, עמ' 58-59. אגב, בדרכו מירושלים לעזה חנן הקיסר את הכביש החדש שהוביל מערבה, דרך בית-גוברין. עיין עוד: W.F. Steinesprung, *Journal of the American Oriental Society*, LIX (1939), pp. 360-365

של בוטנה' (ליד חברון).⁶⁹ מעזה, כנראה, הוכלו העבדים בספינות־משא, או רגלי, למצרים, וחלק מהם נמכר בשוק המקומי, וחלקם המשיך להתגלגל מערבה. מן התלמוד עולות העדויות על מאורעות אלה, ומודגשת המצווה לילך אל הירידים, גם בחול-המועד על אף העבודה־הזרה הנעשית שם, כדי לפדות משכיים עבדים ושפחות או כדי לקנות בתים ושדות. דהיינו: למען קיום מצוות פדיון שבוים וגאולת הארץ מידי נוכרים. ולא זו בלבד, אלא שהותר גם לקנות עבדים נוכריים 'שמקרבן תחת כנפי השכינה...'

★

בכל ימי בית שני נמנתה אפוא עזה עם אויביו של היישוב היהודי בארץ־ישראל. כעיר נוכרית מובהקת היתה היא לבטח מחוץ לתחום עולי בבל.⁷⁰ וכדומה לערים נוכריות אחרות (כמו עכו, למשל), לא חלו עליה המצוות התלויות בארץ. אך בתקופת המשנה והתלמוד, חל שינוי במעמדה ההלכתי של העיר, ואף נוסדה בה קהילה יהודית גדולה למדי.

מנהל המכס והנגזרות

69 ירושלמי, עבודה זרה א, לט ע"ד; בראשית רבה סוף פרק מז. עיין: ש' קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 166-167. על ירידים אלה סופר גם בכרוניקה הנוצרית האנונימית *Chronicon paschale*, I, p. 474. ed. Dindorf. ובפירושים של היירונימוס לפסוקים אחדים מן המקרא. ראה: Hieronymus, *In Jeremiam*, VI, 31, *Patrum*; גם בפירושו לעובדיה (א, כ) רומז היירונימוס להגלייתם של יהודים לאסיה הקטנה (לספרד, דהיינו: סארדיס, ולבוספורוס).

70 עיין: אטלס כרטא (לעיל, הערה 50), מפה 135; נ"צ הילדסהיימר, 'גיאוגרפיה של ארץ־ישראל', גבולות הארץ (קובץ), ירושלים 1965, עמ' 1, 115, ובייחוד עמ' 109-115.